

ԶԱՔԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ՝ ԸՍՏ ՎՐԱՑ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ

Արտաշես Շահնազարյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/գ

Էլ. հասցե՝ artashes.shahnazaryan1950@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 25.04.2022, գրախոսվել է 28.04.2022, ընդունվել է տպագրության 12.12.2022

DOI: 10.53548/0320-8117-2022.3-27

Ներածություն

Հայ ժողովուրդը 1190-ական թվականների երկրորդ կեսից մինչև 1230-ական թվականների երկրորդ կեսը որոշ հարկադրական ընդմիջումներով ուղեկցված հակասելջուկյան համառ պայքար ծավալեց: Այն մոնղոլների 1236 թ. նվաճողական արշավանքի հետևանքով իր տրամաբանական ավարտին չհասավ: Այդուհանդերձ, հյուսիսարևելյան Հայաստանի գրեթե բոլոր գավառները թոթափեցին օտար լուծը և բռնեցին բնականոն զարգացման ուղին: Դա կատարվեց պատմական ասպարեզում նոր բարձրացող Զաքարյան իշխանական տան անմիջական ղեկավարությամբ ու նրա գերակա և իրենց հայ Բագրատունիների իրավահաջորդը համարող վրաց Բագրատունիների աջակցությամբ ու հովանավորությամբ¹: Զաքարյանները կարողացան սելջուկներից ազատագրել Անիի, Կարս-Վանանդի, Տաշիր-Ձորագետի ու Սյունիքի թագավորությունների տարածքները, ինչպես նաև Արցախի և Ուտիքի գավառների մեծ մասը:

Համառ մարտերի շնորհիվ ազատագրված գավառներում ստեղծվեց հայկական իշխանություններից բաղկացած մի վարչաքաղաքական կազմավորում, որը հայագիտության մեջ կոչվում է *Զաքարյան Հայաստան*: Նման անվանման հիմքում ընկած են այդ գավառների ազատագրման գործում Զաքարյանների հսկայական ավանդը և դրանցում ստեղծված իշխանությունների՝ այդ ավատատիրական տանն ու նրա ստորակա տոհմերին պատկանելը:

Ինչ վերաբերում է վրացագիտությանը, ապա այն *Զաքարյան Հայաստան* եզրույթը դիտելով աղբյուրներով չհիմնավորված՝ չի ընդունում: Ավելին, վրացագետներն այդ իշխանությունները համարում են ոչ թե Զաքար-

¹ Մանրամասն տե՛ս Շահնազարյան 2005, 132-147, Շահնազարյան 2005, 38-51:

յանների, այլ, ինչպես վրացական աղբյուրներին են հայտնի՝ Մխարգրծելիների (բառացի՝ «երկարաուս») սովորական տիրույթներ՝ ստացված դրանք գրաված վրացական թագավորներից: Այսինքն, հայկական գավառների ազատագրման գործում Զաքարյանների հսկայական դերն ու նրանց առանձին ճյուղերին անմիջականորեն ենթակա հայկական իշխանությունների գոյությունը փաստորեն անտեսվում են²:

Վերոգրյալով պայմանավորված՝ Զաքարյան Հայաստանի իրավական կարգավիճակն ու դրա հետ սերտորեն աղերսվող որոշ հարցեր հայ և վրաց պատմագիտության տարակարծությունների առարկա են: Համեմատաբար վերջերս այդ իրողությանն անդրադարձել ենք՝ կատարելով որոշ դիտարկումներ³: Այժմ էլ հարցի քննությանը համապարփակ բնույթ հաղորդելու միտումով փորձենք ներկայացնել դրա շուրջ վրացական ու հայկական աղբյուրներում առկա առավել կարևոր տեղեկությունները՝ կատարելով համապատասխան եզրահանգումներ:

Վրացական աղբյուրների տեղեկությունները

Կենտրոնական իշխանության դեմ վրաց Թամար թագուհու (1184-1207) առաջին ամուսին Յուրի Բոգոլյուբսկու (Գեորգի Ռուս) գլխավորած խոշոր ավատատերերի 1191 թ. հուժկու ապստամբության պարտությունը նշանավորեց վրացական թագավորությունում ներքաղաքական ճգնաժամի ավարտը: Այն սկսվել էր 1176-ին և համակել երկրի՝ երկու ճամբարի բաժանված ավատատիրական վերնախավը:

Ապստամբության ճնշմանը գրեթե անմիջապես հետևեց, ի դեմս Թամար թագուհու, երկրի ավատատիրական ավագանու նկատմամբ վրաց արքունիքի նոր քաղաքական ուղեգծի որդեգրումը: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, այն, եթե ոչ լիովին, ապա մեծապես արդարացրեց իրեն: Նման ուղեգիծը մեծ դեր խաղաց վրաց Բագրատունիների համար հուսալի հենարանի ստեղծմամբ երկրում քաղաքական կայունության հաստատման, պետության ընդլայնմամբ վրացական թագավորության հզորացման և բուն Վրաստանի սահմանների պաշտպանությունն ամրապնդելու գործում:

Այս քաղաքականության սկզբնավորմանն ու իրագործմանը, որը մեծապես աղերսվում է խնդրո առարկա հարցի հետ, վրացական աղբյուրները

² Շահնազարյան 2015, 91-94:

³ Շահնազարյան 2015, 84-102:

մեծ տեղ են հատկացրել, ինչն օրինաչափ է: Թամար թագուհու առաջին պատմիչի համաձայն, վերոհիշյալ ապստամբության ճնշմանը մասնակցածներին նա արժանացրեց պաշտոնեական կամ տիրույթային շնորհումների⁴: Դրանց թվում առաջիններից էին հատկապես աչքի ընկած Զաքարյան ավատատիրական տան ինչպես ավագ, այնպես էլ կրտսեր ճյուղերի ներկայացուցիչները:

Ըստ պատմիչի՝ մասնավորապես «Վահրամի որդի Զաքարիային շնորհեցին Գագը և Քուրդ-Վաճառը մինչև Գանձակ՝ բազմաթիվ քաղաքներով, բերդերով ու բնակավայրերով՝ կամ իբրև լիակատար սեփականություն կամ կիսասեփականություն: Իվանեին՝ Սարգսի որդուն, շնորհեցին մախսութաթուղտի (արքունի սենեկապետի – Ա.Շ.) պատվավոր պաշտոնը, ինչպես նաև Կայանն ու Կայծոնը Գեղարքունիքի հետ միասին և շատ այլ բերդեր ու քաղաքներ»⁵:

Սակայն բանն այն է, որ նախքան 1190-ական թվականների երկրորդ կեսը վրացական թագավորության հարավարևելյան ու հարավային սահմաններն անցնում էին Գագ-Ձորակերտ (Ձորագետ)-Ջավախք-Արտահան գծով: Հետևաբար, Թամար թագուհին Մեծ Սարգիս Զաքարյանի կրտսեր որդի Իվանե Ա-ին և եղբայր Վահրամի որդի Բլուզ Զաքարեին կարող էր շնորհել համապատասխանաբար միայն Կայանն ու Կայծոնը և Գագն ու ամբողջ Քուրդ-Վաճառը: Ընդ որում, նախքան այդ վերոհիշյալ բերդերը, Քուրդ-Վաճառի մեծ մասը և մտութութաթուղտության պաշտոնը պատկանում էին ապստամբության փաստական ղեկավար Վարդան Դադիանիին ու նրա որդի Իվանին: Ինչ վերաբերում է Գագից ու Քուրդ-Վաճառից մինչև Գանձակ ընկած տարածքին ու Գեղարքունիքին, ապա դրանք այդ ժամանակ Գանձակի Ելտկուզյան աթաբեկության ենթակայության տակ էին և միայն հետագայում Բլուզ Զաքարեի, նրա որդի Վահրամ Գագեցու և Իվանե Ա-ի կողմից ազատագրվեցին⁶:

Հետևաբար, իր պատմությունը Գեորգի Լաշայի (1207-1222) թագավորության վերջին շրջանում շարադրած վրաց հեղինակը փաստերը վկայաբերել է հետին թվով: Դա երևում է թեկուզ նրանից, որ նա ներկայացրել է Զաքարյանների կրտսեր ճյուղերից Վահրամյանների իշխանության 1210-ական թվականների վերջի սահմանները: Պատմիչը միաժամանակ կամա թե

⁴ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 266.

⁵ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 266.

⁶ Շահնագարյան 1990, 62-63:

ակամա ներկայացրել է Ելտկուզյանների դեմ վրաց արքունիքի նախանշած՝ Զաքարյանների ազատամարտերի առաջին փուլի երեք ուղղություններից երկուսը՝ Կայան→Գեղարքունիք, Գագ→Շամքոր⁷:

Թամար թագուհու առաջին պատմիչը, այնուհետև անդրադառնալով Զաքարյան ավատատիրական տան մյուս երկու ներկայացուցիչներին, նշում է, որ Մեծ Սարգսի որդի և Լոռու տեր Զաքարե Բ-ին տրվեց ամիրսպասալարության՝ գլխավոր զորահրամանատարի պաշտոնն ու Ռուսթավին, իսկ Բլուզ Զաքարեի եղբայր Սարգսին՝ Թմոզվին⁸:

Յուրի Բոգոլյուբսկու ապստամբության ճնշմանը մասնակցած հայ և վրաց ավատատերերին, առաջին հերթին՝ Զաքարյաններին, Թամար թագուհու տիրույթային շնորհումները սկիզբը դրեցին սելջուկներից նվաճվելիք տարածքները դրանք գրավողներին հանձնելու վրա Բագրատունիների նոր քաղաքական ուղեգծի: Այն, ինչպես նշվեց, երեք հիմնական նպատակ էր հետապնդում և շարունակվեց Թամար թագուհու որդի Գեորգի Լաշայի ու դուստր Ռուսուդանի օրոք (1222-1245)՝ խախտվելով ընդամենը մեկ անգամ:

Խախտումը կապված է Զաքարյան եղբայրների վճռորոշ մասնակցությամբ 1206/1207 թ. ձմռանն ազատագրված Կարս քաղաքի ու նրա բերդի տնօրինման հետ: Թամար թագուհու երկրորդ պատմիչը, գրելով այդ իրադարձության մասին, շեշտում է, որ «թագուհին իրեն պահեց այդ քաղաքն ու բերդն այն ամենից, որ հաղթելով գրավել էր Ձորակերտից մինչև Արաքս, Գագից մինչև Գանձակ և Ջավախքից մինչև Սպեր»⁹: Չնայած պատմիչը Կարսն ու նրա բերդն արքունապատկան դարձնելը բացատրում է դրանց բնակիչների խնդրանքով¹⁰, իրականում պատճառն այլ էր: Դա բուն Վրաստանի սահմանների պաշտպանության առումով խիստ կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող այդ քաղաքը, իր դժվարամատույց բերդով հանդերձ, արքունիքի անմիջական հսկողության տակ պահելու իրամայականն էր:

Վրացական աղբյուրները չեն մոռանում ու գլանում ընդգծել, որ այս կամ այն գրավումը կատարվում էր վրաց գահակալի գլխավորությամբ կամ էլ առնվազն գիտությամբ ու կամեցողությամբ: Այսպես, օրինակ, Թամար թագուհու երկրորդ պատմիչը Կարս քաղաքի ու նրա բերդի համար մղված

⁷ Շահնագարյան 2005, 138:

⁸ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 266.

⁹ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 317.

¹⁰ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 317.

մարտերին Ջաքարյանների գործուն մասնակցությունը փաստում է, բայց դրանց գրավման պատիվը վերապահում է նրա երկրորդ ամուսին Դավիթ Սոսլանին¹¹: Ինչ վերաբերում է Գեորգի Լաշայի ժամանակակից վրաց մատենագրին, ապա նա նախ գրում է, որ դրանք, զորք հավաքելով, Դավիթ Սոսլանն է գրավել¹², ապա նշում, որ Թամար թագուհին Ջաքարե Ա-ին ուղարկել է պատերազմ, և նա գրավել է Կարսը¹³: Իրականում Թամար թագուհին տեսնելով, որ Ջաքարե Բ-ի և Իվանե Ա-ի գլխավորած՝ Կարսի պաշարումը երկարում է, Վերին Քարթլիի զորքերով նրանց օգնության էր ուղարկել Դավիթ Սոսլանին¹⁴: Այնուամենայնիվ, Կարսն ու նրա բերդը հանձնվել էին Ջաքարե Բ-ի կողմից ջրագրկվելու պատճառով:

Վերջին հեղինակը Սյունիքի ու Շամքորի գրավումներին անդրադառնալիս լիովին շրջանցել է Ջաքարյաններին և գրել հետևյալը. «Թագավորը (Գեորգի Լաշան – Ա.Շ.) վերցրեց Որոտնը և մինչև Նախճավան ու Գանձակի դռներ նրան ենթակա բոլոր մարզերն ու բերդերը, ապա վերցրեց Շամքորը»¹⁵: Մինչդեռ իրականում Սյունիքն ազատագրել են Ջաքարյան եղբայրները, իսկ Շամքորը ազատագրել է Բլուզ Ջաքարեի որդի Վահրամ Գագեցին:

Վրացական աղբյուրների կողմից հայկական հողերի ազատագրման գործում Ջաքարյան իշխանական տան ներկայացուցիչների վաստակի նմանօրինակ մատուցման հիմքում ընկած է նրանց՝ վրաց Բագրատունիների ստորական լինելու իրողությունը: Այդ հիմամբ Ջաքարյանների կատարածը, այդ թվում՝ վրաց գահակալից առանձին ռազմական գործողություն ձեռնարկելն ու ղեկավարելը, վերագրվել է վերջինիս, քանզի նրանք գործել են իրենց գերակա վրաց Բագրատունիների անունից և կատարել նրանց կամքը: Այս հանգամանքը հստակ երևում է Գեորգի Լաշայի ժամանակակից պատմագրի երկու մատնանշումից: Նախ, ինչպես տեսանք, անդրադառնալով Սյունիքի ու Շամքորի գրավմանը՝ նա նկատել է, որ դրանք ենթակա էին Գեորգի Լաշային: Նախքան այդ էլ փաստելով, որ Ջաքարյան եղբայրները Թամար թագուհու օրոք «գրավեցին Դվինը... Գեղարքունիքը, Բջնին, Ամբերդը, Բարգուշատը, Անիից վերև ընկած հողերը մինչև Խուդա-

¹¹ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 317.

¹² Картлис цховреба. История Грузии 2008, 215.

¹³ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 216.

¹⁴ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 317.

¹⁵ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 216.

փիրիդի կամուրջը»¹⁶, նա չի մոռացել հավելել հետևյալը. «չկա մեկը, որ այդպիսի հավատով ու ճշմարտությամբ ծառայեր թագուհուն»¹⁷:

Որ վրաց Բագրատունիները, նորանվաճ տարածքները դրանք գրաված ավատատերերին շնորհելու իրենց որդեգրած քաղաքական կուրսին համապատասխան, Զաքարյանների հակասելջուկյան ձեռնարկումները հովանավորելով և ուղղորդելով, նաև բուն Վրաստանի սահմանների պաշտպանության ամրապնդումն էին հոգում, փաստում է Թամար թագուհու երկրորդ պատմիչը, խոսելով կողմնակալությունների ստեղծման մասին: Նա մասնավորապես նշում է. «կողմնակալները, լինելով ծառայության մեջ, գիշերները հավասարեցնում էին ցերեկների հետ, տքնելով առանց հանգստի...: Առաջին՝ ստորին, սահմանագլխային կետը Գագն էր, որին տիրում էր նույն Զաքարիա Մխարգրծելին (Բլուզ Զաքարեն – Ա.Շ.)՝ Վահրամի (Վահրամ Գագեցու – Ա.Շ.) հայրը. այս երկուսն այնտեղ կուսակալներ էին... պատրոնին նվիրվածությամբ արժանի մեծ գովասանքի:

Վերևում՝ ճանապարհով վեր, սահման էին ծառայում Ձորակերտն ու Տաշիրը, որտեղից Զաքարիան ու Իվանեն սկսեցին մարտնչել իբրև առյուծներ նախ վերին մարզերում ու ստորիններում, ապա նաև բոլոր այլ վայրերում: Վերևում Զավախքն էր, որտեղ կողմնակալներ էին Սարգիս Մխարգրծելի-Թմոզվեցին և Շավկա Թորելին»¹⁸: Պատմիչն այնուհետև թվարկում է մնացած կողմնակալությունները:

Այսպիսով, կողմնակալություններից չորսը ստեղծվել էին մեծ մասամբ սելջուկ նվաճողներից խլված հայկական հողերում և շնորհիվ Զաքարյան իշխանական տան ավագ ու կրտսեր ճյուղերի չորս ներկայացուցիչներին: Սրանից հետևում է, որ վրաց Բագրատունիները Զաքարյան Հայաստանի տարածքն ընդգրկող այդ կողմնակալությունները մեկ միասնական վարչաքաղաքական միավոր չէին համարում, ինչն էլ վրացական աղբյուրները փաստել են: Պատմիչն այնուհետև թվարկում է կողմնակալների պարտականություններն ու իրավունքները՝ նախօրոք չմոռանալով հայտնել, որ՝ «թող ոչ ոք չմտածի, թե հակառակ Թամարի կամքի որևէ մեկն ինչ-որ բան էր կատարում»¹⁹: Պարզվում է, որ կողմնակալները պաշտպանում էին պետական սահմանը, հսկողության տակ պահում թշնամական տարածքը, Թա-

¹⁶ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 215.

¹⁷ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 215.

¹⁸ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 310-311.

¹⁹ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 311.

մար թագուհուն զեկուցում այս կամ այն նպատակը հետապնդող ռազմական գործողության անհրաժեշտության մասին: Նա էլ զեկույցները դարբազիում՝ պետական խորհրդում, հետազոտելուց ու քննարկելուց հետո համապատասխան որոշում էր ընդունում: Եթե հարկ էր, Ջաքարե Բ-ին ու Իվանե Ա-ին հրամայվում էր հավաքել զորքը, որը գլխավորում էր Դավիթ Սոսլանը: Գործողությունը նվազ կարևոր լինելու դեպքում գործի էր անցնում մշտապես պալատին կից պահվող հեծյալ զորքը²⁰:

Այս հաղորդումը վրացական արքունիքի ու կողմնակալների, տվյալ դեպքում՝ Ջաքարյանների փոխհարաբերությունների բնույթը հասկանալու և գնահատելու առումով խիստ կարևոր է: Պարզվում է, որ թշնամական տարածքում ցանկացած գործողության (հետախուզություն, ուժի ցուցադրում, ավարառություն, նոր հողերի գրավում) կատարելու համար նրանք պետք է ունենային արքունիքի թույլտվությունը:

Սակայն պատմիչի կողմից վրացական թագավորության ամիրսպասալար Ջաքարե Բ-ին ու այդ ժամանակ դեռ մսախորթութուցես Իվանե Ա-ին միայն միշտ զորքը հավաքելու գործառույթ վերապահելն իրականության հետ աղերս չունի: Այն հերքվում է ոչ միայն հայ-վրացական ուրիշ աղբյուրների, այլև այդ իսկ պատմիչի այլ հաղորդումներով: Նույնը պնդելի է նաև Դավիթ Սոսլանին վերագրված դերի գնահատականի առումով: Բանն այն է, որ նա, ի պաշտոնե վրացական զորքի գերագույն հրամանատար լինելով հանդերձ, վստահաբար, ռազմական բոլոր գործողություններին չէ, որ մասնակցում էր: Բացի այդ, Ջաքարյանները, վրացական աղբյուրների այլ հաղորդումների համաձայն, ավելի շատ կամ գործում էին առանձին, կամ էլ համատեղ՝ Ջաքարե Բ-ի, ապա Իվանե Ա-ի հրամանատարությամբ: Այդուհանդերձ, Ջաքարյանները, չնայած արքունի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ լինելով մեծ կշիռ ունենալուն՝ իբրև վրաց Բագրատունիների ստորականեր, միշտ կատարում էին գահակալի կամքը, գործում նրա ուղղորդմամբ:

Թամարի օրոք կատարված նվաճումների մասին իր պատումի վերջում նրա երկրորդ պատմիչը պնդում է, որ թագուհին սեփական բարօրությամբ չէր մտահոգված, այսինքն՝ այդքան քաղաքներն ու բերդերն արքունապատական դարձնելու համար չէ, որ գրավել էր: Դրանք նա տվել էր հենց նրանց, որոնց «ստիպել էր առանց հանգստի աշխատել, այսինքն՝ իր զորքերին»²¹: Ապա իբրև իր հայտնածի ճշմարիտ լինելու ապացույց՝ բերում է Անիի ու

²⁰ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 311.

²¹ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 311.

Դվինի օրինակները, որոնք Լոռեի ու Կայանի հետ միասին համապատասխանաբար Զաքարե Բ-ի և Իվանե Ա-ի ընդարձակ իշխանությունների կենտրոններն էին²²:

Ուշագրավ է, որ նույն պատմիչը, ներկայացնելով Թամար թագուհու նման քաղաքականության հիմքում ընկած գործոնները, դրանցից կարևորում է նաև հպատակների հավատարմությունը խախտելու ունակ ցանկացած պատճառի վերացումը²³:

XIV դ. վրաց Անանուն ժամանակագիրը, իր հերթին, Զաքարյանների հաջող մարտերի շնորհիվ սելջուկներից խլված հայկական հողերը նույնիսկ 1240-ական թվականների կեսերին, երբ Արևելյան Վրաստանը մոնղոլական ենթակայության տակ էր, Վրաստանի տարածք է համարում՝ նրա հարավային սահմանը գծելով Արաքսի ափամերձ գոտով: Պատմելով այդ ժամանակ ունեցած Կարախանի գլխավորած թուրքերի հարձակման մասին՝ նա հայտնում է, որ «նրանք շարժվեցին ավերելու Վրաստանը և հասան Վաղարշակերտի երկրին, որը մոտավորապես այդ ժամանակ էր վերցրել Շանշեն (Զաքարե Բ-ի որդի Շահնշահ Ա-ն – Ա.Շ.), և սկսեցին ավերել Արաքսից այն կողմ՝ մինչև Սուրման (Սուրբ Մարի) ընկած երկրները, որոնք մանդատությունացեա (արքունի արարողապետ – Ա.Շ.) Շահնշահի կողմից գրեթե գրավվել էին»²⁴: Ժամանակագիրն այնուհետև նշում է, որ Շահնշահ Ա-ն, իր ու Իվանե Ա-ի զորքերով Արաքսն անցնելով, Վաղարշակերտի մոտ ջախջախում է Կարախանի ճամբարը²⁵: Հետևաբար, թուրքերը ջախջախվում են սահմանի մոտ՝ դեռ բուն Վրաստան չհասած: Այդուհանդերձ, վրաց հեղինակի համար Վաղարշակերտի ու մերձակա երկրների ավերումը Վրաստանի ավերում է նշանակում: Ուրեմն նա Շահնշահ Ա-ին պատկանող Արաքսի գոտու հողերը, որոնք Զաքարյան Հայաստանի մաս էին, վրացական թագավորության կազմում է տեսնում, ինչպես վերն ասվեց:

Վրացական աղբյուրների բազմաթիվ ու միահամուռ վկայություններից հետևում է, որ Զաքարյանները XII դ. վերջերից մինչև XIV դ. երկրորդ կեսին պատմական ասպարեզից հեռանալը կարճատև ընդմիջումներով վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական կյանքում ամենաազդեցիկ, հզոր ու խոշոր ավատատիրական տունն էին: Նույն աղբյուրների համաձայն,

²² Картлис цховреба. История Грузии 2008, 311.

²³ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 312.

²⁴ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 355.

²⁵ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 355.

նրանց էին պատկանում պետական վեց կարևորագույն պաշտոններից (ներառյալ՝ թագավորինը) չորսը: Դրանք էին՝ աթաբեկի՝ թագաժառանգի խնամակալի, ամիրսպասալարի, մանդատությունուցեսի և մսախուրթախուցեսի պաշտոնները:

Երբ պետական շահը պահանջում էր, նրանք չէին հապաղում անգամ թագավորին դարձի բերել: Դա հավաստում է XIV դ. վրաց Անանուն ժամանակագիրը: Ըստ նրա՝ Գեորգի Լաշայի անբարո ու թեթևամիտ վարքը չհանդուրժելով՝ «վրաց մեծատոհմիկները, առավել ևս աթաբեկ Իվանեն ու Զաքարիայի որդի Վահրամ Գագեցին, խիստ տխրած, հրաժարվեցին դարբագիում ներկա գտնվելուց. «Մենք չենք կարող հանդուրժել քո թագավորությունը, եթե չիրաժարվես այդ մոլի մարդկանց հետ շփվելուց և հիմար վարքականոններից, որոնց հետևում ես»: Թագավորը մեղա եկավ և ամուր երդվեց այդուհետև ոչինչ չանել առանց նրանց խորհրդի»²⁶:

Ուշագրավ է, բայց ոչ պատահական, որ վրացական աղբյուրները հետևողականորեն ընդգծում են Զաքարյանների՝ վրաց Բագրատունիների հավատարիմ ստորական ու խորհրդականը լինելու հանգամանքը: Այսպես, օրինակ, Գեորգի Լաշայի ժամանակակից վրաց մատենագիրը նկատում է, որ «նրա ծնողների ժամանակներից նրա բոլոր գործերի կառավարիչներն ու խորհրդականները մանդատությունուցես ու ամիրսպասալար Զաքարիա Մխարգրձելին ու աթաբեկ Իվանեն էին»²⁷: Թամար թագուհու երկրորդ պատմիչն էլ վերջիններիս մեծարելուց հետո, միտքը շարունակելով, ընդգծում է, որ նրանք «տոհմական ավանդությամբ հավատարիմ էին թագավորին, դրա համար էլ շատ սիրված էին դեռ հենց Թամարի պապերի կողմից»²⁸:

Զաքարյան Հայաստանի իրավական կարգավիճակի և դրա հետ սերտորեն կապված որոշ հարցերի մասին վրացական աղբյուրների տեղեկություններն ընդհանուր առմամբ այսպիսին են: Դրանք վկայում են, որ վրացական արքունիքը, սելջուկյան տիրապետությունից ազատագրված հայկական գավառները Զաքարյանների տնօրինությանը հանձնելով հանդերձ, դրանցում մեկ միասնական վարչաքաղաքական միավոր չստեղծեց: Փոխարենը, ելնելով բուն Վրաստանի սահմանների պաշտպանության շահե-

²⁶ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 332.

²⁷ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 216.

²⁸ Картлис цховреба. История Грузии 2008, 307.

րից՝ ստեղծվեցին Զաքարյանների չորս ճյուղերին ենթակա կողմնակալություններ, որոնք մտնում էին վրացական թագավորության կազմի մեջ:

Ինչ վերաբերում է Զաքարյանների կարգավիճակին, ապա նրանք, ըստ այդ աղբյուրների, զբաղեցրել են վրաց թագավորից հետո կարևորագույն չորս արքունական պաշտոններն ու հանդիսացել նրա հավատարիմ ստորականները: Այդ նույն աղբյուրների համաձայն՝ նրանք խիստ կարևոր դեր են խաղացել վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական կյանքում:

Հենց այս վկայություններն են որոշակիորեն տարբերակվող մեկնաբանություններով ընկած խնդրո առարկա հիմնահարցի շուրջ վրացական պատմագիտության մեջ շրջանառվող տեսակետների հիմքում:

Հայկական աղբյուրների վկայությունները

Հայկական աղբյուրները ևս Զաքարյան Հայաստանի իրավական կարգավիճակի և դրա հետ սերտորեն առնչվող մի քանի հարցերի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանել: Դա հնարավորություն է տալիս խնդրո առարկա հիմնահարցը համադիր դիտարկելու ու անաչառ եզրահանգումներ կատարելու:

Ժամանակի հայ պատմիչներից Զաքարյաններին ընդհանրապես, իսկ Զաքարե Բ-ին ու Իվանե Ա-ին մասնավորապես, առաջիններից և հաճախ անդրադարձածներից է Կիրակոս Գանձակեցին: Նա վերջիններիս ներկայացրել է հետևյալ կերպ. «Յաւուր ժամանակաց թագաւորութեանն Լևոնի հայոց արքայի էին յԱրևելս երկու եղբարք... անուն առաջնոյն Զաքարէ, և երկրորդին՝ Իւանէ, արք քաջք ու ճոխք իշխանութեամբ, պատուեալք ի թագուհոյն վրաց, որ Թամար կոչէր...: Եւ Զաքարէ էր զօրավար վրաց և հայոց զօրուն, որ ընդ ձեռամբ թագաւորին վրաց, իսկ Իւանէ՝ աթաբեկութեան պատուով»²⁹: Այնուհետև ներկայացնելով նրանց գլխավորած ազատամարտերի արդյունքները՝ հավելել է հետևյալը. «Սոքա բազում մարտս քաջութեան ցուցին, քանզի զբազում աշխարհի հայոց, զոր ունէին պարսիկք և տաճկունք, առին ի նոցանէ յինքեանս՝ զգաւառս, որ զշուրջ զծովովն Գեղարքունոյ, և զՏաշիր, և զԱյրարատ, զԲջնի քաղաք և զԴուին, և զԱնբերդ, և զԱնի քաղաք, և զԿարս, և զՎայոց ձոր, և զաշխարհն Սիւնեաց և որ շուրջ զնովաւ են բերդք և քաղաքք, և գաւառք... ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց յամենայն կողմանց»³⁰:

²⁹ Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 162-163:

³⁰ Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 163:

Պատմիչը դրանից հետո հավելում է, որ «այսպես և միա իշխանն, Ջաքարէ անուն (Բլուզ Ջաքարեն – Ա.Շ.) և եղբայրն իւր Սարգիս (Սարգիս Թմոզկեցին – Ա.Շ.) և միա Սարգիս, հայրն Շալուէի և Իւանէի, ազգականք մեծ իշխանացն (Ջաքարէ Բ-ի և Իվանէ Ա-ի – Ա.Շ.) առին և նոքա բազում գաւառս ի պարսից և բերդս ամուրս՝ զԳարդման, զՔարհերձ, զԵրզնկանք, զՏաւուշ, զԿաճարէթ, զՏէրունական, և զԳագ, և զՇամքոր քաղաք ի նեղ էարկ, զոր յետոյ էառ որդի նորա Վահրամ»³¹։ Կիրակոս Գանձակեցին Ջաքարյանների նվաճումները թվարկելուց հետո չի զլանում հպարտությամբ հայտնել, թե «այսպէս յաջողեցաւ նոցա ի վերուստ յաղթութիւն նոցա, զի համբաւ քաջութեան նոցա ել ընդ գաւառս, և բազում ազգք հարկանէին նոցա՝ որ սիրոյ աղագաւ և որ յերկիւղէ»³²։

Վերջին վկայությունից պարզվում է, որ սելջուկներից հայկական տարածքների ազատագրման հիմնական ծանրությունը կրում էին Ջաքարյանների գլխավորած հայկական զորամասերը, և որ նրանք օգնում էին միմյանց։ Ջաքարյանների՝ միմյանց աջակցելու մասին է վկայում նաև Վարդան վարդապետը՝ հայտնելով, որ Իվանէ Ա-ն «ձեռն տուեալ ազգայնոյն իւրոյ՝ Վահրամայ որդւոյ Ջաքարիա առնուն զՇամքոր... և զՈրոտն և զմերձակայ դղեակսն»³³։

Վարդան վարդապետը նշել է, որ Ջաքարյանները «յաւուրս Թամարին առաւել փառաւորեցան, և ետ նոցա Լոռէ. և ինքեանք քաջութեամբ իւրեանց թափեցին ի Թուրքաց յոլով բերդս և գաւառս ի սուղ ժամանակի... առին զերկիրն Շիրակայ... առին զԱնբերդ... առին զԱնի... առին զԲջնի... առին զԴուին... առին զԿարս՝ թագաւորին և ապա զԳետաբակս և զՉարեքն. և ել անուն նոցա ընդ ամենայն երկիր»³⁴։ Այսպիսով, պատմիչը նկատել է, որ Կարսը դարձվել է արքունապատկան՝ «առին զԿարս թագաւորին»։

Մխիթար Այրիվանեցին էլ, հայտնելով, որ «Թամար թագուհին մեծացոյց զՋաքարիա և զՅոհաննէս, որ և Իւանէ»³⁵, քիչ անց հավելել է, որ նրանք «առին կարգաւ աշխարհս տաճկաց ի Կայենոյ մինչ ի Բաղաբերդ՝ ի Սամշոյլոյ մինչ ի Վաղարշակերտ աստուծով յաջողեալք»³⁶։

³¹ Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 163։

³² Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 163-164։

³³ Վարդան վարդապետ 1862, 140-141։

³⁴ Վարդան վարդապետ 1862, 138։

³⁵ Մխիթար Այրիվանեցի 1867, 79։

³⁶ Մխիթար Այրիվանեցի 1867, 80։

Զաքարյաններին առհասարակ, իսկ Զաքարե Բ-ին և Իվանե Ա-ին հատկապես Կիրակոս Գանձակեցուց ավելի հաճախ հիշատակել է Ստեփանոս Օրբելյանը: Նա ևս Թամար թագուհու օրոք Զաքարյան եղբայրների բարձրացումը հավաստելուց հետո անցել է նրանց մղած ազատամարտերին: Պատմիչը մասնավորապես գրել է, որ նրանք «բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից. և առին յԱռանայ մինչև ցՆերքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչ ի Մժնկերտ: Առին զԿարս, զՎաղարշակերտ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնբերդ, զԲջնի և զԳառնի, զԴուին մայրաքաղաք, զԳարդման, զԳանձակ, զԶարեք, զՀերթ, զՇամքոր, զՇաքի, զՊարտաւ, զԶարաբերդ: Առին ...զՍինիս, զՈրոտն, զԲորոտան, զԲղեն, զԲարկուշատ: Եւ թէպէտ յայլ և յայլ թուականս առան. սակայն զհասարակն սոքա առին և որդիքն իւրեանց և ազատեցին զաշխարհս ի դառն ծառայութենէ Տաճկաց»³⁷:

Ինչպես կարելի է մակաբերել վերոգրյալից, այս չորս պատմիչներն էլ Զաքարյանների հետ կապված իրադարձությունները նույն կերպ են ներկայացնում: Նրանք համամիտ են, որ ավատատիրական այդ տոհմը եղել է վրաց Բագրատունիների ստորական, բարձրացել է Թամար թագուհու օրոք, և օտար տիրապետությունից հայկական հողերի ազատագրման պատիվը պատկանում է նրանց:

Իվանե Ա-ն ևս իր թողած արձանագրություններում հայկական հողերի ազատագրողներ է համարում իրեն ու եղբորը՝ բնավ չհիշատակելով վրաց որևէ գահակալի անուն: Այսպես, Թեժառույթի 1196/1199 թվակիր վրացերեն արձանագրության մեջ նա ներկայանում է իբրև «Նորբերդից մինչև Կեչառեցիների երկրի միջև ամբողջի գրավող»³⁸: Նա նույն կերպ է վարվում նաև 1219 թ. հետո Գեղարդում թողած արձանագրության մեջ՝ հայտնելով, որ գրավել է Կայանից ու Կայծոռից մինչև Բարգուշատ և Ականայից մինչև Նախճավան, իսկ այնտեղից էլ ներառյալ Կարս ընկած տարածքը³⁹: Զաքարեի մահվանից (1212/1213 թ.) անմիջապես հետո էլ Հաղարծնի վանքում իր և նրա անունից թողած վիմագրում, ներկայանալով իբրև Բագրատունիների ժառանգորդ, հայտնում է, որ եղբոր հետ տիրել են իրենց նախնիների «սեփական ժառանգութեանն»⁴⁰ թվարկելով նվաճված վայրերը «իւրեանց

³⁷ Ստեփանոս Օրբելյան 1910, 391-392:

³⁸ Մուրադյան 1977, 119:

³⁹ Յովսեփեան 1969, 299:

⁴⁰ Դիվան հայ վիմագրության 1977, 22:

սահմանափակ»⁴¹: Մորո Ձորո վանքում էլ դարձյալ նաև եղբոր անունից թողած արձանագրության մեջ Իվանեն նշում է, որ «առաք երկիրս Հայոց յանարէնաց»⁴²:

Սակայն, եթե, ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի և Իվանե Ա-ի, Ջաքարյաններն են համապատասխանաբար գրավել նաև Ջարեքն ու Ականան, ապա, համաձայն Կիրակոս Գանձակեցու, Բաթու խանը Ներքին Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալի խնդրանքով նրան է տվել «զհայրենիս իւր զՋարաբերդ և զԱկանայ և զԿարկառն, զոր հանել էին յառաջագոյն ի նմանէ ազգն թուրքաց և վրաց»⁴³: Ուրեմն, Ջաքարյանների կողմից Ջարաբերդի ու Ականայի գրավումը Կիրակոս Գանձակեցին վերագրել է վրացական կողմին: Նա այդպիսին է համարել նաև Ջաքարյանների մյուս նվաճումները: Այդ են վկայում նրա հետևյալ խոսքերը. «Մինչդեռ հպարտացեալ էին Վիրք յաղթութեամբն, զոր յաղթեցին տաճկաց՝ յինքեանս կորզելով զբազում գաւառս Հայոց ի նոցանէ»⁴⁴:

Ի տարբերություն վրացականների՝ հայկական աղբյուրները Ջաքարյանների չորս ճյուղերին պատկանող տարածքները, որոնք ներառում էին նաև նրանց ստորականների տիրույթները, կոչում էին ոչ թե կողմնակալություններ, այլ՝ իշխանություններ: Ընդ որում, Ջաքարե Բ-ին և Իվանե Ա-ին ենթակա իշխանություններից երեքը միաժամանակ կողմնակալություններ էին և ունեին նաև սահմանապահ գործառույթներ: Դրանցից Վաչուտյանների իշխանությունը ենթակա էր Ջաքարե Բ-ին, իսկ Խաղբակյանների և Օրբելյանների իշխանությունները՝ Իվանե Ա-ին:

Ստեփանոս Օրբելյանի վկայություններից հստակ երևում է, որ նորանվաճ տարածքների ճակատագիրն ու դրանցից կազմված Ջաքարյան Հայաստանի վարչական կառուցվածքը, Ջաքարյաններից բացի, որոշում էր նաև վրաց գահակալը, որին, բնականաբար, պատկանում էր վերջին խոսքի իրավունքը: Այսպես, նա հայտնում է, որ Նորավանքն ու գավառը Լիպարիտ Օրբելյանին էին շնորհվել Իվանե աթաբեկի հայրենագիր հրովարտակով ու «հրամանաւ թագաւորին և Լաշա Գէորգիին. և եղեալ ի վերայ զկնիք թագաւորին անանցական մատանեաւ»⁴⁵: Սյունյաց պատմիչը նաև հայտնում է, որ Գեորգի Լաշան Լիպարիտ Օրբելյանին Օրբելիների

⁴¹ Դիվան հայ վիմագրության 1977, 22:

⁴² Դիվան հայ վիմագրության 1977, 138:

⁴³ Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 359:

⁴⁴ Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 201:

⁴⁵ Ստեփանոս Օրբելեան 1910, 359:

նախկին տիրույթների փոխարեն «անանցական գրով»⁴⁶ տարածքներ է շնորհում՝ դնելով նրա իշխանության հիմքը: Եվ դա այն դեպքում, երբ այդ տարածքները գրավվել էին Իվանե Ա-ի գլխավորությամբ: Պատմիչը դրանից անմիջապես հետո հաղորդում է հետևյալը. «Եւ կացուցանեն թագաւորն Լաշայ և աթաբէկն Իւանէ զԼիպարիտն կողմնակալ այսմ աշխարհի, նմանապէս և զմիւս իշխանն զամենօրհեալն զՎասակ Խաչենեցի... կացուցանեն կողմնակալ ի Վայոց ձոր գաւառիս»⁴⁷: Ինչպես տեսնում ենք, Իվանե Ա-ի իշխանության մաս կազմող երկու կողմնակալությունների ստեղծման գործում Գեորգի Լաշան վճռորոշ դեր է կատարել:

Ստեփաննոս Օրբելյանը համակարծիք է եղել Նորավանքի սուրբ Նշանի պատկանելության շուրջ առաջացած վեճը հարթելու նպատակով 1216 թ. Դվինում Իվանե Ա-ի հրավիրած ատյանի որոշմանը: Դրա համաձայն, «որպէս աշխարհս այս առմամբ սրոյ և ձեռին սեպհական կոչի ժառանգութիւն Վրաց թագաւորութեան, այնպէս և այն խաչ սեպհական էր Իւանէի»⁴⁸: Նկատենք, որ Դվինում Իվանե Բ-ի մոտ կայացած ատյանին մասնակցում էին վրացական թագավորության քրիստոնյա և մահմեդական հոգևոր հայու վրաց աշխարհիկ բարձրաստիճան գործիչներ⁴⁹:

Զաքարյան Հայաստանը վրացական թագավորության մաս է ներկայացնում նաև 1214 թվակիր մի հիշատակարանի գրիչը: Նա մասնավորապես գրում է. «...ի թագաւորութեան Վրաց Լաշու (Գեորգի Լաշայի – Ա.Շ.), որ տիրէր Տփլիսեաց եւ Անույ եւ այլ բազում քաղաքաց առաջին տանուտերացն Հայոց»⁵⁰: Այս հիշատակարանը «ճիշտ գաղափար է տալիս ոչ միայն վրաց, այլ նաև հարևան երկրների մասին»⁵¹: Կիրակոս Գանձակեցին, իր հերթին, 1240-ական թվականների իրադարձություններին անդրադառնալիս նկատում է, որ «Հաղբատ ի Վրաց թագաւորացն հաշուի էր յայնմ ժամանակի»⁵²: Վարդան վարդապետն էլ հայտնում է, որ մոնղոլները 1235-ին Գանձակը գրավելուց հետո «յայսմանէ ոյժ առեալ մտանեն ի թագաւորութիւնն Վրաց»⁵³: Շարունակության մեջ նա պատմում է Զաքարյան Հայաստանի

⁴⁶ Ստեփաննոս Օրբելեան 1910, 397:

⁴⁷ Ստեփաննոս Օրբելեան 1910, 397:

⁴⁸ Ստեփաննոս Օրբելեան 1910, 356:

⁴⁹ Ստեփաննոս Օրբելեան 1910, 355-356:

⁵⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար 1984, 85:

⁵¹ Յովսէփեան 1969, 343:

⁵² Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 99:

⁵³ Վարդան վարդապետ 1862, 144:

գրավման մասին, որից հետևում է, որ պատմիչն այն վրացական թագավորության մաս էր համարում:

Զաքարյաններն իրենք երբեք վրաց Բագրատունիների ստորակաները լինելու հանգամանքը չեն շրջանցել: Այսպես, Զաքարե Ա-ն, Անիի իր անունը կրող եկեղեցու մի անթվակիր արձանագրությունում ներկայանալով պարզապես իբրև «մանդատորությունից ամիրսպասալար», իրեն կոչում է «թագոհեաց թագոհոյն Թամարի ...հաւատարիմ ծառա»⁵⁴: Հառիճավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու 1201 թ. արձանագրությունում էլ, նա, ի տարբերություն նախորդի, հայտնում է «մանդատորթախուցես, ամիրսպասալար հայոց և վրաց» լինելը՝ նշելով, որ «գանձագին արարի զհոչակաւոր սուրբ ուխտս Հառիճա, ի յիւր բնական հայրենատիրացն, յաղագս կենդանութեան տեառն իմոյ բարեպաշտ Թամար թագուիտ»⁵⁵: Արթիկի Սուրբ Գևորգ եկեղեցում 1222 թ. թողած վիմագրում էլ իբրև «թագոհուց թագոհոյն Թամարին ...հաւատարիմ ծառայ»⁵⁶ է ներկայանում Զաքարե Բ-ի որդի, այդ ժամանակ միայն մանդատորությունից, իսկ հետագայում նաև ամիրսպասալար Շահնշահ Ա-ն:

Ինչպես տեսնում ենք, հայկական գրչագիր ու վիմագիր աղբյուրները ևս վրացականների նման փաստում են Զաքարյանների՝ վրաց Բագրատունիների ստորական լինելը: Դրա հետ մեկտեղ, նրանք ավելի առարկայական են ներկայացնում հայկական հողերի ազատագրման գործում նրանց մեծ դերը և վրացական թագավորության կառավարման բնագավառում գործունե ու հաճախ վճռորոշ մասնակցությունը: Այսպես, Կիրակոս Գանձակեցին հայտնում է, որ Ռուսուդան թագուհին «վարէր զիշխանութիւն թագաւորութեանն ի ձեռն զօրագլխացն Իւանէի և որդւոյ իւրոյ Աւագին, և Շահնշահի՝ որդւոյ Զաքարէի և Վահրամայ (Վահրամ Գագեցու – Ա.Շ.) և այլոցն»⁵⁷: Կիրակոս Գանձակեցուն կրկնորդում է Գրիգոր Ակներցին՝ նշելով, որ Գեորգի Լաշայից հետո «քոյր նորայ Ուռուզութան ունէր զթագաւորութիւնն վերակացութեամբ Իւանէի՝ որոյ Աթաբակ անուանեցաւ»⁵⁸: Նույն հեղինակը մի այլ առիթով Իվանէի որդի Ավագին կոչում է «զմեծ իշխանն Վրաց»⁵⁹:

⁵⁴ Դիվան հայ վիմագրության 1966, 58:

⁵⁵ Դիվան հայ վիմագրության 2017, 45:

⁵⁶ Դիվան հայ վիմագրության 2017, 66:

⁵⁷ Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 238:

⁵⁸ Գրիգոր Ակներցի 1974, 21:

⁵⁹ Գրիգոր Ակներցի 1974, 36:

Զաքարյան Հայաստանի իրավական կարգավիճակի և դրա հետ սերտորեն աղերսվող որոշ խնդիրների շուրջ հայկական աղբյուրների վկայություններն այսպիսին են:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, կարող ենք եզրահանգել հետևյալը: Վրացական և հայկական աղբյուրները համակարծիք են, որ Զաքարյան ավատատիրական տան բարձրացումն ու հզորացումը սկսվել են Թամար թագուհու օրոք: Վրացական աղբյուրները դա պայմանավորում են վրաց Բագրատունիներին Զաքարյանների հավատարմությամբ, անձնական բարձր հատկանիշներով և սելջուկներից նորանվաճ տարածքները դրանք գրաված զորավարների շնորհիվ՝ վրաց Բագրատունիների նոր որդեգրած քաղաքականությամբ:

Հայկական աղբյուրներն էլ դա բացատրում են Զաքարյանների քաջությամբ, վրաց Բագրատունիների կողմից հավատարիմ ծառայության դիմաց տարատեսակ շնորհումների արժանանալով և հայկական հողերի ազատագրման բնագավառում ունեցած հաջողություններով:

Ինչպես վրացական, այնպես էլ հայկական աղբյուրները համակարծիք են, որ Զաքարյանները վրաց Բագրատունիների գերազդեցիկ ստորականներն են: Սակայն հայկական աղբյուրները վրացական թագավորության կառավարման ասպարեզում Զաքարյանների հաճախ խիստ կարևոր դերակատարությունն ավելի առարկայական են ներկայացնում, քան վրացականները:

Վրացական աղբյուրները հայկական գավառների գրավման գործում կարևորել են վրաց Բագրատունիների, իսկ հայկականները՝ Զաքարյանների դերը: Այդուհանդերձ, երկուստեք գտնում են, որ գրավումները վրացական կողմից են եղել, և այդ գավառները միացվել են վրացական թագավորությանը: Ընդ որում, վրացական աղբյուրները փաստել են, որ այդ գավառներում վրաց արքունիքի ստեղծած և Զաքարյանների չորս ճյուղերից յուրաքանչյուրին շնորհված վարչաքաղաքական միավորները եղել են բուն Վրաստանի սահմանների պաշտպանության ամրապնդմանը միտված կողմնակալություններ: Հայկական աղբյուրներն իրենց հերթին դրանք համարել են Զաքարյաններին ու նրանց ստորակա ավատատիրական ընտանիքներին պատկանող իշխանություններ: Ընդ որում, նաև արձանագրել են, որ դրանց վարչական կառուցվածքը հարկ եղած դեպքում, Զաքարյաններից բացի, որոշում էր վրաց գահակալը, որին, բնականաբար, պատկանում էր վերջին խոսքի իրավունքը:

Հայկական աղբյուրների բազմաթիվ համերաշխ վկայություններից հետևում է, որ այդ իշխանությունները ոչ թե միմյանցից մեկուսացված էին, այլ տնտեսական, ռազմաքաղաքական ու հոգևոր-մշակութային կապերով շաղկապված, մեկ ամբողջական վարչաքաղաքական միավոր էին: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Ջաքարյան ավատատիրական տունը և հայագիտության մեջ *Ջաքարյան Հայաստան* կոչվող այդ վարչաքաղաքական միավորը հաջորդաբար գլխավորում էին Ջաքարե Բ-ն և Իվանե Ա-ն:

Այսպիսով, վրացական ու հայկական աղբյուրների վկայություններից հետևում է, որ Ջաքարյան Հայաստանը վարչաքաղաքական առումով անկախ միավոր չի եղել և մտել է վրացական թագավորության կազմի մեջ: Այն գլխավորած Ջաքարյան ավատատիրական տան ներկայացուցիչները եղել են ոչ թե ինքնիշխան տիրակալներ, այլ վրաց արքունիքի գերազդեցիկ պաշտոնյաներ:

Գրականություն

- Գրիգոր Ակենցի 1974, Պատմութիւն թաթարաց, Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 80 էջ:
- Դիվան հայ վիմագրության 1966, պրակ I, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 138 էջ:
- Դիվան հայ վիմագրության 1977, պրակ VI, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 331 էջ:
- Դիվան հայ վիմագրության 2017, պրակ X, Երևան, «Գիտություն», 211 էջ:
- Կիրակոս Գանձակեցի 1961, Պատմություն հայոց, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 426 էջ:
- Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար 1984, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 987 էջ:
- Հաաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ 1862, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 184 էջ:
- Մխիթարայ Այրիվանեցոյ 1867, Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետերբուրգ, ի տպարանի կայսերական ճեմարանի գիտութեանց, 84 էջ:
- Մուրադյան Պ. 1977, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 363 էջ:
- Յովսեփեան Գ. 1969, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մեջ, Անթիլիաս-Լիբանան տպարան կաթողիկոսութեան հայոց Մեծի տանն Կիլիկիոյ, 523 էջ:
- Շահնագարյան Ա. 1990, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, «Հայաստան», 216 էջ:
- Շահնագարյան Ա. 2005, Ջաքարյանների ազատամարտերի երկրորդ փուլը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3, Երևան, էջ 32-51:
- Շահնագարյան Ա. 2005, Ջաքարյանների ազատամարտերի առաջին փուլը, Հայոց պատմության հարցեր, 6, Երևան, էջ 132-147:
- Շահնագարյան Ա. 2015, Ջաքարյան Հայաստանի իրավական կարգավիճակի հարցը հայ և վրաց պատմագիտության մեջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 3, Երևան, էջ 84-102:
- Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց 1910, Թիֆլիս, էլեքթրաշարժ տպ. օր. Ն. Աղանեանցի, 618 էջ:
- Картлис цховреба. История Грузии 2008, Тбилиси, изд. Артануджи, 455 с.

ԶԱՔԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ՝ ԸՍՏ ՎՐԱՑ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՆՆԵՐԻ

Արտաշես Շահնազարյան

Ամփոփում

Զաքարյան Հայաստանի իրավական կարգավիճակի հարցն ու դրա հետ սերտորեն աղերսվող որոշ խնդիրներ վրաց և հայ պատմագիտության տարակարծությունների առարկա են: Դրա հիմքում ընկած են նաև վրացական ու հայկական աղբյուրներում խնդրո առարկա հարցի շուրջ եղած վկայություններում նկատվող տարընթերցումները:

Վրացական աղբյուրները սելջուկյան տիրապետությունից հյուսիսարևելյան Հայաստանի գավառների ազատագրման գործում վրաց Բագրատունիների դերը գերազնահատում են, իսկ Զաքարյաններին՝ մասամբ ստվերում: Ազատագրված և վրացական թագավորությանը միացված հայկական գավառներում ստեղծված վարչաքաղաքական միավորները վրացական աղբյուրները դիտում են բուն Վրաստանի սահմանները պաշտպանելու համար ստեղծված կողմնակալություններ: Հայկական աղբյուրներն իրենց հերթին դրանք համարում են Զաքարյաններին ու նրանց ստորականներին ենթակա իշխանություններ: Վրացական աղբյուրները, ի տարբերություն հայկականների, իբրև արքունի բարձրաստիճան պաշտոնյաների, վրացական թագավորության կառավարման բնագավառում Զաքարյանների կարևոր դերն առարկայական չեն ներկայացնում:

Այդուհանդերձ, վրացական ու հայկական աղբյուրների տեղեկություններից հետևում է, որ Զաքարյան Հայաստանն անկախ վարչաքաղաքական միավոր չի եղել ու մտել է վրացական թագավորության կազմի մեջ: Այն գլխավորած Զաքարյանները եղել են ոչ թե ինքնիշխան տիրակալներ, այլ վրաց արքունիքի գերագղեցիկ պաշտոնյաներ:

Բանալի բառեր՝ Զաքարյան Հայաստան, Զաքարյաններ, Զաքարե Բ, Իվանե Ա, Թամար թագուհի, Գեորգի Լաշա, Կիրակոս Գանձակեցի:

ПРАВОВОЙ СТАТУС ЗАХАРИДСКОЙ АРМЕНИИ СОГЛАСНО ГРУЗИНО-АРМЯНСКИМ ИСТОЧНИКАМ

Арташес Шахназарян

Резюме

Вопрос правового статуса Захаридской Армении и напрямую связанных с ним проблем является объектом разногласий в армянской историо-

графии. В основе сказанного лежат также разночтения в данных грузинских и армянских источников.

Грузинские источники преувеличивают роль грузинских Багратуни в вопросе освобождения северо-восточных провинций (гаваров) Армении от сельджукского господства и частично умаляют роль Захаридов. Административно-политические единицы, созданные в освобожденных и присоединенных к грузинскому царству армянских гаварах, грузинские источники рассматривают в качестве княжеских административно-территориальных единиц для защиты границ Грузии. Армянские источники же считают их княжествами, подчиненными Захаридам и их вассалам. Грузинские источники, в отличие от армянских, Захаридов как должностных лиц царского двора и их роль в системе правления не выделяют.

Тем не менее из грузинских и армянских источников явствует, что Захаридская Армения не являлась независимой административно-политической единицей и входила в состав Грузинского царства. Возглавлявшие эту единицу Захариды были не суверенными правителями, а архивлятельными должностными лицами грузинского царского двора.

Ключевые слова – Захаридская Армения, Захаре II, Иване I, царица Тамара, Георгий Лаша, Карс, Киракос Гандзакечи.

THE LEGAL STATUS OF ZAKARID ARMENIA, ACCORDING TO GEORGIAN-ARMENIAN SOURCES

Artashes Shahnazaryan

Abstract

The issue of the legal status of Zakarid Armenia and the questions closely related to it are the subject of disagreements between Georgian and Armenian historiography. They are also due to the misinterpretations in the testimonies on the issue under consideration in Georgian and Armenian sources.

Georgian sources overestimate the role of the Georgian Bagratids in the liberation of the cantons of northeastern Armenia from Seljuk dominion whereas they partially overshadow the role of the Zakarids in it. The administrative-political units established in the liberated Armenian cantons joined to the Georgian kingdom are viewed by Georgian sources as prefectures in defending the borders of proper Georgia. Armenian sources, in their turn, consider them principalities subordinate to the Zakarids and their

subordinates. Georgian sources, unlike the Armenian ones, do not present the important role of the Zakarids as high-ranking royal officials in the governing sphere of the Georgian kingdom.

Nevertheless, according to Georgian and Armenian sources, Zakarid Armenia was not an independent administrative-political unit and used to have been incorporated into the Georgian kingdom. Its rulers, the Zakarids, were not sovereign rulers, but most influential officials of the Georgian royal court.

Key words – Zakarid Armenia, the Zakarids, Zakare II, Ivane I, Queen Tamar, Giorgi Lasha, Kirakos Gandzaketsi.